

‘ששה סדרי משנה מנוקדים ומפורשים על ידי חיים נחמן ביאליק’: קווים למפעלו הנשכח של ביאליק

פתיחה

קשה למצוא דמות בספרות העברית במאה השנים האחרונות שזכתה לעניין כה רב כדמותו של חיים נחמן ביאליק. יצירותיו בתחום השירה, הפרוזה והתרגום, לצד מפעלי הכינוס האדירים שאותם יזם ושלהם היה שותף, נבחנו פעם אחר פעם מנקודות מבט שונות ומגוונות. חרף האמור, יצירה אחת מיוחדת במינה – פירושו למשנה – לא זכתה לעניין רב.¹

דבריי אתיחס למספר נושאים: המניעים לכתיבת הפירוש; השתלשלות הכתיבה והפרסום של פירוש המשנה; מאפייני המהדורה והפירוש.²

המניעים לכתיבת הפירוש

היכרותו של ביאליק עם עולמה של המשנה החלה ככל הנראה כבר בהיותו ילד, בשעה שלמד במסגרות חינוך דתיות שונות. מאז ליוותה אותו המשנה עד סוף ימיו. היא הייתה מבחינתו מקור מים חיים לתחומים שונים שיש לחשוף את הציבור אליהם,³ ויש הטוענים שהיא עמדה בבסיס מבנים שונים בשירתו.⁴ בסופו של דבר – ואולי מעל לכול – הפנה ביאליק את כוחו, מרצו וכישוריו לפרש את דבריה. היכרויות כה רבות ומגוונות קוראות לנו לנסות ולהאיר, ולו במעט, את יחסו למשנה.

- * מאמר זה מבוסס על דברים שנשאתי במסגרת הקונגרס העולמי הארבעה עשר למדעי היהדות. הדברים שבו ולובנו והורחבו לצורך מאמר זה. תודתי לד"ר א' ארנד, למר ג' הר-שושנים ולד"ר ר' קליינמן, שעברו על טיוטות של המאמר והעירו עליו. תודה מיוחדת למר ש' אבנרי, מנהל בית ביאליק, על העזרה שהושיט בזמן כתיבת המאמר.
1. ביבליוגרפיה חלקית ניתן למצוא אצל מ' עציוני, הספרות על חיים נחמן ביאליק בלשון העברית – ביבליוגרפיה, ירושלים תשנ"ז, לאורך הספר על פי המפתח.
 2. בשל סגנונו המיוחד של ביאליק אשתדל להביא את הדברים בלשונו הוא.
 3. ראה להלן ובהערה 8. ראה גם מאמרו 'הלכה ואגדה', בתוך: כתבי ח. נ. ביאליק ב, תל אביב תרצ"ט, עמ' רס-רעה.
 4. ראה: ד' שמיר, 'בגינת הירק' לביאליק – אנאטומיה של שיר ילדים, ספרות ילדים ונוער 12, ד, תשמ"ו, עמ' 3-12.

בתחילת ההקדמה⁵ לפירושו עמד ביאליק על ייחודה של המשנה במכלול היצירה העברית, וכך כתב:

הספר הראשון אחרי כתבי הקדש, שנשמר במקורו העברי ועמד בידי האומה מימי סדורו ועד היום – הוא המשנה. התורה שבעל פה, רוח אפיה ונשמת חייה של התורה שבכתב, אצורה ועמדת במשנה. המשנה היא הבכואה הנאמנה ורבת הפנים של כל ארחות החיים וצורות התרבות, ששלטו בישראל כמה מאות שנים אחרי חתימת כתבי-הקדש, ובעוד העם מעורה באדמתו. בצדו של המקרא, מכרה הזהב הטהור של השפה העברית הקדמונית, משמשת לנו המשנה מחצב איך-תכלה בן מעמקים עצומים של אותה הלשון העברית עצמה בפניה החדשות, כאשר נגלתה בימי חיותה האחרונים, בטרם נתקה כולה משרשי החיים הממשיים ובעוד לא נעתקה כלה מפי העם. עוד דורי דורות יסיעו מן המחצב הזה אבנים וצורות לבנין לשוננו ולתקומתה השלמה בפה ובכתב...⁶

בדבריו אלה הפנה ביאליק את תשומת הלב לשפה העברית, לאורחות החיים ולתרבות המשתקפים במשנה. את שתיאר בקצרה בתחילת ההקדמה הרחיב בלשונו הציורית לקראת סופה:

...מי שלבו ער ועינו פקוחה ואזנו קשובה – הוא יגלה גם מתחת למסוות המאובנים האלה את פני החיים המופלאים, הקדמונים, המסותרים מאחוריהם, וגם מחיק 'הסלע הזה' תגיע לאזניו המית מים חיים מפכים. האין ריח השדה עולה מערוגות המשנה בסדר זרעים? האין שוקי ירושלים, מבואות צפורי וסמטאות טבריה על כל המונם ושאונם ועל כל מראות חייהם העתיקים מבצבצים ועולים לעיניכם מבין השיטין של מועד, נשים ונזיקין? האין שומע מבין טורי קדשים וטהרות קול פעמי כהנים ורזיזים וצעירי לויים משכימי קום בחפזם עם שחר אל ההיכל לעבודתם ולדוכנם?⁷

(עמ' 15-16).

5. ההקדמה שבה ונדפסה בתוך כתבי ח. נ. ביאליק (לעיל, הערה 3), עמ' רעו-רפז.
6. ח"נ ביאליק, ששה סדרי משנה מְקֻדְּדִים ומפְּרָשִׁים – סדר זרעים, תל אביב תרצ"ב, עמ' 3. הפניה סתמית לדבריו של ביאליק במאמר מכוונת לחיבור זה.
7. מעניין להשוות את הדברים לדבריו של ביאליק במאמר 'הלכה ואגדה': "בקראו איש מישראל בסדר זרעים, למשל, האין יש אשר יבואו אליו פתאום מתוך הדברים אויר של חיים וריח אדמה וריח עשב, ושכח פתאום כי בבית המדרש הוא יושב וכי לומד הוא, וראה את העם – 'עם הארץ' – בכל עבודתו בשדה ובגנה ובכרם ובגדן, אותו ואת הכהן המחזר על הגרנות, ואת העניים והנמושות המלקטים, שנופלים או פורשים טליתם על הפאה לזכות בה ושמכים איש את רעהו במגלות על הלקט... ובעבור האיש אל סדר מועד ונשים – האם לא יראה עין בעין את חיי הבית העבריים לכל סדריהם ופרטיהם? ובבואו אל נזיקין – האם לא יהי בעיניו כרואה את השוק ואת הרחוב העבריים שקפאו פתאום יום אחד על כל משאם ומתנם ועל כל שאונם והמונם?" (כתבי ח. נ. ביאליק, לעיל, הערה 3, עמ' רעא).

ששה סדרי משנה מנוקדים ומפורשים על ידי חיים נחמן ביאליק: קווים למפעלו הנשכח של ביאליק

במקורות אחרים עמד גם על הידע הרב שניתן למצוא במשנה בתחומי הרפואה, הפרמקולוגיה ועוד.⁸ סיבות אלה, טוען ביאליק, "מזכות את המשנה להצטרף אף היא לאבני הפנה, ואולי גם לאבני השתיה של חנוך העם ככל הזמנים", ועל כן "מחייבת את ההשתדלות התמידית לקרב אליה את דעת העם ולבו ולהרכות בתוכו את לומדיה ושונה" (עמ' 3).

הרצון "לקרב את דעת העם" ולאפשר נגישות למשנה ולתכניה לציבור הרחב ולא רק ליושבי בית המדרש היה עיקר עניינו של ביאליק.⁹ כבר בראשית דבריו הוא עומד על הבעיות הניצבות דווקא בפני קבוצת לומדים זו. הבעיות מתחלקות לשתי קבוצות, "מהן התלויות בצורת גוף הפנים של המשנה, ומהן בצורת הפירושים" (עמ' 3). בין הבעיות המצויות בנוסח עצמו ציין ביאליק – תוך שהוא מביא מספר דוגמות – את היעדרם של ניקוד ופיסוק¹⁰ המסייעים לקריאה ולהבנה של האמור במשנה, היעדרן של הגהות וחוסר עקביות בשאלות של כתיב מלא וחסר. אשר למפרשים העיר ביאליק, שהם מכוונים לקהל תורני, "אלה אשר קול התורה שבעל פה ולשון התלמוד ודרכי משאו ומתנו נבלעו בדמם מנעוריהם ונקלטו בלבם מאויר בית רבם" (עמ' 4-5), ואילו הוא רוצה להוציא מתחת ידו פירוש שיתאים גם ל"יודע ספר סתם מישראל", ואדם כזה "לא ימצא נחת באותם הפירושים. לא בארוכים ולא בקצרים". חסרונם של הארוכים הוא בכך שהם כוללים תכנים רבים שאינם מעניינה הישיר של המשנה: סברות שונות, דקדוקי פרשנות, הכרעות הלכתיות ועוד דברים מדברים שונים שאין בהם צורך להבנת המשנה כפשוטה, כל זאת תוך שהם עמוסים בלשונות תלמודיות שאינן מובנות לכלל העם. חסרונם של הפירושים הקצרים הוא בכך שהם קצרים יתר על המידה. כללו של דבר: "אלה ואלה לא יכשרו לבן דורנו" (עמ' 5). משעמד על מציאות זו¹¹ ביקש ביאליק "לתת את המשנה ביד העם כספר השוה לכל נפש יודע עברית בישראל... בצורה חדשה המתאימה יותר לטעם בני דורנו ולתביעותיו" (עמ' 5).

8. את שתיאר בהקדמה בקצרה הרחיב במקומות אחרים: "המשנה צריכה להיות לספר העם, על פי המשנה אפשר לחבר ספרים שלמים במקצועות רבים, כגון, ספר לרפואה, פרמקולוגיה; חומר למיני סממנים וצרי, נגעים. וצרת ימצא בה לרוב במסכת נגעים. בטוחני שספר זה, בעיבוד מודרני, ייקרא ע"י רופאי ארץ-ישראל כרומן. כן יכולים לחבר ספר שלם לדימנולוגיה, השבעות ולחשים. אפשר למצוא במשנה סמוכין לגיאוגרפיה היסטורית מקפת. ואין צריך לומר – ספר לבוטניקה וצמחים, שיימצא לו חומר בשפע רב במסכת זרעים, ולהלן – על חגי הלאום וכו' וכו' " (מ' עובדיהו, מפי ביאליק, תל אביב תש"ך, עמ' לג).
9. הקפדתי לציין 'עיקר' ולא 'עניינו הבלעדי', מכיוון שבתוך דבריו מובלעת התייחסות גם ללומדים חכמים יותר (ראה להלן, עמ' 203).
10. ביאליק לא הרחיב בהמשך דבריו בעניין הפיסוק, אך יש לתת את הדעת על כך שלא פעם פעולת הפיסוק לצד היותה גורם המסייע בקריאת המשנה מהווה גם הכרעה פרשנית. בעניין זה ראה מאמרי, 'פיסוק המשנה כפעולת הכרעה פרשנית', נטועים יד, תשס"ז, עמ' 43-56.
11. ההקדמה שממנה לקוחים הדברים נכתבה לאחר כתיבת הפירוש עצמו (ראה להלן, ליד הערה 29), אך יש להניח שהמניעים הכלולים בה היו הגורם לכתיבת הפירוש מראשיתו.

השתלשלות הכתיבה והפרסום של פירוש המשנה

ביאליק החל בכתיבת פירוש המשנה כבר בשכתו בוורשה בשנת תרס"ד (1904).¹² הוא היה אחד המעכבים בהתקדמות הכתיבה של ספר האגדה וגזל ממנו זמן רב יותר ממה שתכנן, אך ביאליק ראה בו דבר בעל חשיבות רבה וכינה אותו "עבודה גדולה, גדולה גדולה!"¹³.

כבר באותה שנה הסכים קפלן¹⁴ לפרסם את הפירוש ואף שילם לביאליק בחודשים יוני-יולי תמורת עבודתו בכתיבת הפירוש. השותפות שהחלה ברגל ימין עלתה על שרטון משעה שהתשלום לביאליק לא נעשה בצורה מסודרת. הדבר חרה מאוד לביאליק, שעם דבקתו בכתיבת הפירוש 'איים' על קפלן בניתוק הקשר ביניהם: "אם אתה יכול ורוצה לשלח אלי שכרי מדי חודש בחודשו ביום קבוע – יכול אני לעבדך, ואם לאו, אבקש לי עבודה אחרת או 'בעלן' אחר לעבודתי זו עצמה, שלא אניחנה בשום פנים, את כספך אשיב לך ביום שתשרוק לי..."¹⁵. מצבו הכלכלי של קפלן לא אפשר לו להמשיך ולממן את ביאליק, ובשלושה באפריל 1905 הוא 'שרק' לביאליק, והשותפות שבין השניים התפרקה.

ביאליק, כפי שהצהיר במכתבו לקפלן, אכן המשיך בכתיבת הפירוש, ובקיץ תרס"ה (1905) – על פי הצעת בן ציון כ"ץ – שלח קטעים ממנו לחברת 'מרבית השכלה בישראל'¹⁶ שישבה בפטרבורג, בצירוף בקשת תמיכה. משנתקבל החומר הציג קצנלסון את הדברים בפני שאר חברי החברה, תוך שהוא מצדד בבקשת התמיכה ומביע גם את תמיכתו של הברון דוד גינצבורג. בסופו של דבר זכה ביאליק בתחרות פיקטיבית בפרס על סך חמש מאות רובל לצורך כתיבת הפירוש.¹⁷

ביאליק המשיך להקצות מזמנו לצורך כתיבת הפירוש גם בתרס"ז (1907),¹⁸ אך מאז במשך זמן ארוך איננו שומעים על פירוש המשנה. רק בחלוף יותר מעשרים שנה,

12. ולא כמו שכתב ד' קמחי (אנציקלופדיה לאישים בתנ"ך א, תל אביב תשכ"ה, עמ' טז), כאילו מדובר במפעל שהחל ביאליק רק לעת זקנתו.
13. ראה: אגרות חיים נחמן ביאליק א, פ' לחובר (עורך), תל אביב תרצ"ח, עמ' רנ (איגרת להוצאת 'מוריה' מז' בתמוז תרס"ד); שם, עמ' רצג (איגרת לקלוזנר מכ"ב באדר א תרס"ה).
14. א' קפלן – אחד ממנהיגי חברת 'אחיאסף' (על אודות לוח אחיאסף ראה: ז' שביט, 'חילופי נורמות בתקופת-מעבר בשירה', ספרות 23, 1976, עמ' 51-53), ומנהלה בפועל.
15. פ' לחובר, ביאליק – חייו ויצירתו ב, תל אביב תש"י, עמ' 536.
16. על חברה זו ראה: י' רוזנטל, תולדות חברת מרבית השכלה בישראל בארץ רוסיה, סנט פטרבורג תרמ"ו.
17. בעניין זה ראה: פ' לחובר (לעיל, הערה 15), עמ' 536-537.
18. "אפרי מפוזר לשבעה ימים: לדפוס, למוריה, למשניות, לענינים של רידקציה, להגהה ולשאר מלאכות..." ראה: אגרות חיים נחמן ביאליק ב, פ' לחובר (עורך), תל אביב תרצ"ח, עמ' כו (איגרת לד' שניאור ממוצאי שמחת תורה תרס"ז).

ששה סדרי משנה מנוקדים ומפורשים על ידי חיים נחמן ביאליק: קווים למפעלו הנשכח של ביאליק

בתרפ"ט (1929), אנו שבים ומוצאים עדות להמשך כתיבת הפירוש במכתב שבו הודה ביאליק לאפרים הראובני על נכונותו לבחון את הפירוש לסדר זרעים.¹⁹ רק בשנת תר"ץ (1930), בחלוף עשרים ושש שנה מתחילת חיבורו, החל הפירוש להתפרסם כמסכתות בודדות.²⁰ בשל מצב בריאותו²¹ נאלץ ביאליק לשהות באותו זמן בחוץ לארץ, וממקומות מושבו השונים באותה תקופה – ברלין,²² לונדון²³ וקרלסברד²⁴ – עקב אחרי התקדמות התהליך בעזרתו של רבניצקי.²⁵ באותה שנה החל להפיץ את הפירוש.²⁶ עם פרסומן של המסכתות הראשונות החל ביאליק מקבל הערות שונות על האמור בהן.²⁷ באותה שעה שבה חלומו החל קורם עור וגידים, הצליח לדמיין גם את השלמתו: "רואה אני בחזון... את ששה סדרי המשנה...".²⁸

בתרצ"ב ניגש במלוא המרץ להוציא את הפירוש לסדר זרעים כספר שלם. בשבתו בקרלסברד כתב את ההקדמה,²⁹ ומשם שלחה לרבניצקי וציווה להושיבה בראש הסדר, תוך שהוא ממריץ אותו לשלוח אליו במהירות האפשרית עותקים ראשונים.³⁰ משיצא סדר זרעים לאור החל מפיצו ברבים,³¹ וקיבל שוב הערות שונות.³²

שנה לאחר מכן כבר היה שקוד על שכלולו של החיבור ופנה לאפרים הראובני בבקשה שימציא לו ציורים שונים שלהם נזקק לצורך פירושו.³³ אך בפועל לא שונה דבר, ושתי המהדורות הנוספות של הפירוש (1936, 1957) זהות לחלוטין למהדורה הראשונה.

19. אגרות חיים נחמן ביאליק ד, פ' לחובר (עורך), תל אביב תרצ"ח, עמ' קעב.
20. אגרות חיים נחמן ביאליק ה, פ' לחובר (עורך), תל אביב תרצ"ט, עמ' יח (איגרת לישעיהו וולפסברג מ"ט בטבת תר"ץ); עמ' צג (איגרת לרבניצקי מכ"ו בתמוז תר"ץ).
21. לתיאור קצר על מצבו הבריאותי של ביאליק ועל נדודיו בין מקומות מרפא שונים ראה: א' הולצמן, חיים נחמן ביאליק: השירים, תל אביב 2004, עמ' 546.
22. אגרות חיים נחמן ביאליק (לעיל, הערה 20), עמ' צג (איגרת לרבניצקי מכ"ו בתמוז תר"ץ).
23. שם, עמ' קל (איגרת ל'דביר' מו' בטבת תרצ"א).
24. שם, עמ' קעג, קעו (איגרת לרבניצקי מג' באלול תרצ"א); עמ' קפג (איגרת לרבניצקי מ"ב בתשרי תרצ"ב).
25. הקשר הכל כך ידוע שהיה בין ביאליק לרבניצקי עדיין לא נבחן כראוי. עסק בו בקצרה ש' אבנרי במאמרו 'המבוע הנסתר: רבניצקי שבביאליק', עיתון הארץ, 7.5.2004.
26. אגרות חיים נחמן ביאליק (לעיל, הערה 20), עמ' פה (איגרת ליוסף מרכוס מכ"ב בסיוון תר"ץ), עמ' פח (איגרת להנ"ל מג' בתמוז תר"ץ).
27. שם, עמ' פו, קטז, קמה, קנג, קנה.
28. שם, עמ' קכט (איגרת ל'דביר' מו' בטבת תרצ"א).
29. שם, עמ' קפג (איגרת לחובר מערב יום כיפור תרצ"ב).
30. שם, עמ' קפא (איגרת לרבניצקי מג' בתשרי תרצ"ב).
31. שם, עמ' רח (איגרת לישראל דוידסון מ' באדר תרצ"ג); עמ' רט (איגרת ליוסף מרכוס מג' בניסן תרצ"ג); עמ' ריב (איגרת לרב ענלאו מו' בניסן תרצ"ב); עמ' רלח (איגרת לאונגרפלד מכ"ו בסיוון תרצ"ג).
32. שם, עמ' רנג (איגרת למרדכי גולדנברג מ"ט בתמוז תרצ"ג).
33. שם, עמ' רלד (איגרת לאפרים הראובני מ"ח בסיוון תרצ"ג).

מאפייני המהדורה והפירוש

בבואנו לעמוד על מהדורתו ועל פירושו של ביאליק עלינו לתת את הדעת על מספר נושאים: הנוסח, הכתיב, הניקוד והפירוש עצמו. ביאליק בהקדמתו התייחס לנושאים הללו על פי הסדר הזה, ועל פיו נדון בהם להלן.

הנוסח

בנוגע לשאלת הנוסח כתב ביאליק:

הנוסח הנתון בזה הוא בדרך כלל אותו של טופס המשנה המקובל בידינו, בלי ערכוב של נוסחאות וגרסאות אחרות בגוף הפנים. באין עד היום בידינו – לאחרת האומה כולה – שום הוצאה מדעית שלמה של המשנה, הוצאה בעלת נוסח קבוע, מבוקר ומזוקק עפ"י כתבי יד וספרים, לפי הדרישות החמורות של הבקורת המדעית בימינו (עמ' 5-6).

ביאליק נאלץ, כפי שהוא מכנה זאת, "לכבוש את יצרו" ולהימנע מהכרעה בשאלת הנוסח, אם כי כיבוש היצר הלך ופחת ככל שהזמן חלף והוא הרשה לעצמו לשנות יותר ויותר מנוסח המקובל (עמ' 7). הוא מדגיש:

...ולא מיראת ההכרעה, וגם לא מטעם שההוצאה הזאת היא בעיקרה עממית ולא מדעית, ואין איפוא צורך מיוחד לדרוף אחר נוסחאות, אלא מטעם מעשי: 'בחירה חופשית' כזאת, ובהוצאה המיוחדת לעם, יותר משהיתה מועילה, עלולה היתה להרבות את הערכוביה, בהוסיפה טופס נוסחאי חדש של המשנה על אלה המרובים הקיימים מכבר, וּשְׁנִים שיזדמנו ללמוד ביחד מתוך שני טפסים שונים יבואו לידי מבוכה (עמ' 6).

בשל כך, ותוך שהוא מתייעץ עם הרי"נ אפשטיין,³⁴ השאיר ביאליק את הנוסח הנפוץ – של דפוס וילנא – כנוסח הפנים של מהדורתו.³⁵ רק בסוג אחד של מקרים הרשה לעצמו

34. ניתן רק לדמיין עד כמה קשה הייתה עצה זו לאפשטיין, שכאב את היעדרה של מהדורה מדויקת של המשנה, שאותה ראה כ"ראש צרכינו" (ראה: י"נ אפשטיין, 'המדע התלמודי וצרכיו', בתוך: ע"צ מלמד, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות – יעקב נחום אפשטיין ב' 1, ירושלים תשמ"ח, עמ' 1).

35. עמ' 7, הערה 1. במקום נוסף ניכרת השפעתו של אפשטיין על ביאליק, אם כי האחרון אינו מציין זאת. בהתייחסו לבעיות הנוסח שיש במשנה הביא ביאליק בין השאר את הדוגמה הבאה: "...משבושי מסורת כאלה לא נקו גם הרבה מלים עבריות, ואפילו מן המצויות והמפורסמות ביותר, כגון 'בית השואבה' תחת 'בית השאובה' " (עמ' 4). ניתן לשער כמעט בוודאות, כי את הידיעות בדבר שינוי נוסח זה שאב ביאליק מתוך דבריו של י"נ אפשטיין, שעסק בו לראשונה במאמרו 'לליקסיקון התלמודי', תרביץ א' ג, תר"ץ, עמ' 135-136. בעניין זה מעניין לראות גם את הסיפור המובא על ידי סדן (ד' סדן, קצרת צימוקים, תל אביב תשי"ב, עמ' 229, סימן 426). תודתי לפרופ' מ"צ פוקס שהעמידני על דברים אלו.

לשנות בגוף הטקסט, וזאת בנוסחים "שיתרון על אלה שבגוף הפנים מוכרע מתוכן וגלוי לעין כל, ועם זה אין בהן כדי פריצה ניכרת בנוסח הפנים המקובל, כגון שהשינוי הוא קל ובלתי מורגש ביותר לאוזן, אלא עשוי מצד צורתו המבטאית להבלע בנעימת הקריאה" (עמ' 6). כך למשל כתב שזמן קריאת שמע של שחרית מתחיל "משיכירו בין תכלת ללבן" (ברכות פ"א מ"ב), ולא "משיכיר". ובהסברם של בית הלל למילים "בשכבך ובקומך" גרס "בשעה שבני אדם שוכבין ובשעה שבני אדם עומדין" (ברכות פ"א מ"ג), ולא "שוכבים... עומדים". לצד שינויים קלים ונדירים אלה³⁶ היו נוסחות חלופיות "שנראו למוציא נכונות וישרות מאלה שבגוף הפנים, ויש בהן, לדעתו, משום תקון העניין ושבח הלשון – אלה הובאו בתורת 'נוסח אחר' בתוך הפירוש שלמטה" (שם). ניתן למצוא בפירושו למעלה מתשעים מקרים³⁷ שביאליק ציין נוסח חלופי, ואף

36. לדוגמה ראה: ברכות פ"ה מ"ב – "גשמים" ולא "הגשמים"; מעשר שני פ"ד מ"ח – בגוף הנוסח רמו לנוסח הירושלמי השונה מזה המופיע במשניות, ובפירושו במקום עמד על כך; ערלה פ"ג מ"ח ועוד.
37. ראה: פאה פ"ב מ"ו ד"ה לפני רבן גמליאל; פ"ד מ"ג ד"ה מעבירין אותה; פ"ד מ"ה ד"ה מלקטים; פ"ו מ"ה ד"ה הצני; פ"ח מ"ט ד"ה לא חגר; דמאי פ"א מ"א ד"ה והרימין וד"ה והעוזרין; פ"א מ"ב ד"ה ובלבד שיחזור; פ"ה מ"ב ד"ה ומאה חולין; כלאיים פ"א מ"ד ד"ה והעוזרים; פ"א מ"ד ד"ה ובחזור וד"ה והרימין; פ"ב מ"ה ד"ה קרבוס; פ"ד מ"ט ד"ה צלמון; פ"ו מ"ד ד"ה מקצת הקורה והסדן; פ"ז מ"ז ד"ה יגדורו וד"ה משתשריש; פ"ח מ"ה ד"ה אדני השדה; פ"ט מ"ט ד"ה פיו; שביעית פ"ב מ"י ד"ה ומרביצים; פ"ג מ"א ד"ה עובדי עבודה; פ"ג מ"ג ד"ה מחציב; פ"ג מ"ז ד"ה גרגר; פ"ג מ"ח ד"ה ולא יסמוך; פ"ו מ"א ד"ה הנהר; פ"ז מ"ב ד"ה כל שאינו; פ"ט מ"ה ד"ה סנריות; תרומות פ"ד מ"א ד"ה אבל לא למקום אחר; פ"ח מ"ו ד"ה ככד; פ"ט מ"ח ד"ה ר' יוסי; פ"י מ"א ד"ה של שקיא; פ"י מ"ב ד"ה שנתבשלה וד"ה חלמון; מעשרות פ"א מ"ב ד"ה משבחו וד"ה האבשים; פ"א מ"ג ד"ה והעוזרים; פ"א מ"ה ד"ה משיפסקו; פ"א מ"ז ד"ה לחמטה; פ"א מ"ח ד"ה ונפתחה; פ"ב מ"ג ד"ה בחורה; פ"ב מ"ו ד"ה סופת; פ"ב מ"ז ד"ה אני ובני; פ"ב מ"ח ד"ה בלבסים; פ"ג מ"ד ד"ה קציצות וד"ה פטור; פ"ד מ"א ד"ה המכמן, ד"ה המקפא וד"ה לא יאכלו; פ"ד מ"ה ד"ה מנפה מיד ליד וד"ה הגרגר; פ"ה מ"ה ד"ה אף ישכור וד"ה אם עד שלא בא; פ"ה מ"ז ד"ה חורי הנמלים וד"ה הקרקס; מעשר שני פ"א מ"ו ד"ה על ידי; פ"ב מ"א ד"ה לאכל וד"ה והשביחו; פ"ב מ"ב ד"ה הקל בתרומה; פ"ג מ"ב ד"ה מה אם; פ"ג מ"ג ד"ה וצרך לו; פ"ג מ"ח ד"ה בנויות; פ"ג מ"א ד"ה על ידי; פ"ג מ"י ד"ה חוץ מקנקנים; פ"ד מ"א ד"ה כשער; פ"ד מ"ב ד"ה שקרם וד"ה שהחליאו; פ"ד מ"ו ד"ה ומעשר שני שלו וד"ה מדמאי; פ"ד מ"ח ד"ה אחד עשר באיסר; פ"ד מ"ב ד"ה היה; פ"ה מ"א ד"ה וממחה; פ"ה מ"ד ד"ה בכך וכך; פ"ה מ"ו ד"ה לבעלים; פ"ה מ"ב ד"ה באנינות; חלה פ"א מ"ו ד"ה החליטה; פ"ב מ"ג ד"ה בשם וד"ה חלק בשם; פ"ב מ"ה ד"ה חייבת בחלה; פ"ג מ"א ד"ה שלא יהא שם; פ"ד מ"א ד"ה בפרור שבירושלים וד"ה אניטינוס; ערלה פ"א מ"ב ד"ה נטוע פטור; פ"א מ"ג ד"ה שזעזעו; פ"א מ"ד ד"ה כמחט של מתוך; פ"א מ"ה ד"ה וכן ברכה; פ"א מ"ח ד"ה והגרעינים; פ"א מ"ט ד"ה בכנפיות; פ"ב מ"א ד"ה ותרומת מעשר של דמאי; פ"ב מ"ו ד"ה כיצד; פ"ב מ"י ד"ה אסור; פ"ג מ"ו ד"ה נתערבו באחרים; פ"ג מ"ז ד"ה וקולסי קרוב; פ"ג מ"ח ד"ה כיצד; בכורים פ"א מ"א ד"ה לתוך; פ"א מ"ח ד"ה נבזו; פ"א מ"י ד"ה מעבר הירדן; פ"ג מ"א ד"ה קושרו.

לא באחד מהם ציין את מקורו.³⁸ בשני מקומות ציין ביאליק את הנוסח העדיף לפי הבנתו,³⁹ ויש שציין שאין הבדל תוכני בין הנוסחות השונות.⁴⁰ יחד עם זאת יש לציין, שהיו שביקרו את בחירתו של ביאליק לדבוק בנוסח הדפוסים.⁴¹

הכתיב

את התייחסותו לנושא הכתיב פתח ביאליק בתיאור כללי של התופעות השונות הקיימות בתחום הכתיב בכתיב היד השונים.⁴² וכך הוא כותב:

הכתיב הנהוג ביותר בטופסים המקובלים – אלה שאינם מנוקדים – הוא המלא, זה שאותיות או"י עומדות לו במקרים רבים במקום תנועות, להורות על הקריאה הנכונה. במקצת טופסים בא גם כתיב 'מלא דמלא'. יש מלבד זה הבדלים מסוג מיוחד בין הכתיב הנהוג בטופס הירושלמי ובין זה של הבבלי. הצד השווה שבהם, שבכולם אין שיטה קבועה ומוחלטת ואין מצוי המדה; על כן מרובה בפנה זו הערכוביה. קובץ קובץ – וכתיב מבולבל שלו. לא טוב מזה גם הכתיב שבטופסים המנוקדים. יש שאחזו את החבל בשני ראשיו וזוגו את הנקוד עם הכתיב המלא או גם עם ה'מלא דמלא'. ויש שמלא וחסר משמשים אצלם בערכוביה. ויש קפדנים שממציים את המדה עד תכלית, עד כדי לכתוב כל בינוני קל בצורת החסר (בְּנָה, חָלָה) לפי הכתיב המקראי (עמ' 7-8).

משסיים לתאר את התופעות הקדומות ניגש להסביר את הדרך שנקט במהדורתו:

בעל המהדורה הזאת אחז במדה בינונית. הנקוד אינו יכול, כמובן, להזדווג עם הכתיב המלא כצורתו בטופסים המקובלים חסרי הנקוד, אבל להגדיש את הסאה אין צורך. הבינוני הקל, וכן העתיד הקל, יש שהם באים מלאים גם בכתיב הקודש, ואל לנו להחמיר במשנה יותר מבעלי המסורה במקרא. מטעם זה עצמו לא דחה המוציא את צורת הכתיב הבבלי מפני הנקי והקדום ממנו, מפני הכתיב הירושלמי. צורה זו נתקבלה בכל הטופסים הנהוגים במקומנו וכבר יש לה מסורת רבת שנים.

38. בהערה (עמ' 7, הערה 1) ציין כי נעזר במקורות אלו: דפוסים שונים, המשנה בבבלי ובירושלמי, 'מתניתא דבי מערבא', 'קובץ קיפמן', שינויי הנוסח המופיעים בשולי גיליונות המשנה בדפוס וילנא, הגרסות המובאות במלאכת שלמה.

39. כלאיים פ"ט מי"א ד"ה השק והקופה; שביעית פ"ג מ"ג ד"ה מחציב.

40. מעשר שני פ"ג מי"ג ד"ה חוץ מקנקנים; פ"ד מ"ב ד"ה שקרם.

41. 'אבינרי, היכל רש"י ג, תל אביב תשט"ז, עמ' רעו. שם תמה על ביאליק שהעתיק את נוסח הדפוס ולא שם לב לנוסח הירושלמי וכתיב היד של התלמוד.

42. מעניין לציין שאין הוא מזכיר שום כתב יד בשמו, והתיאור נשאר תלוש מן המציאות במידת מה. לדיון רחב יותר בנושא הכולל דוגמות ממילים שונות ומכתיב היד השונים, ראה: 'אנ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה ב, תל אביב תשכ"ד, עמ' 1234-1252.

ששה סדרי משנה מנוקדים ומפורשים על ידי חיים נחמן ביאליק: קווים למפעלו הנשכח של ביאליק

על מה הקפיד בעיקר המוציא? על שיטת הניקוד שתפס בה – מאחר שתפס בה, שתהא אחת ושווה בכל הפנים של המשנה, מראש ועד סוף (עמ' 8).

הניקוד

לפועלו של ביאליק בניקוד המשנה משקל רב. זהו ככל הנראה הניסיון המודרני הראשון לנקד את המשנה בשלמותה בצורה שיטתית. זהו גם הנושא שזכה לדיון הארוך ביותר במבוא שכתב. בדבריו הוא עומד על "המבוכה השלמה" שיש בתחום זה.⁴³ הוא מציין את המסורת הכפולה – זו של הקבצים הכתובים וזו של מסורת ההגייה (עמ' 8). הוא עומד על הבדלים שבין הבבלי והירושלמי (עמ' 9) ומציין שהמסורות השונות כה רבות, עד כי "כמספר שבטי ישראל מספר המסורות" (עמ' 9). להמחשת הדברים הוא מביא דוגמה אחת – המילה 'רבי'. למילה זו הוא מציע לא פחות משש צורות קריאה: רְבִי, רָבִי, רְבִי, רְבִי, רְבִי, רְבִי. דוגמה זו במילה השגורה על לשונם של הלומדים דבר יום ביומו יכולה להמחיש עד כמה קשה תהיה המשימה במילים נדירות שאין עליהן מסורת רצופה.

ביאליק ער לכך, שהפתרון לשאלות הניקוד השונות יבוא רק "אחרי חקירה ודרישה רבות עמל ובנות כחות משותפים של אנשי מדע מומחים, ואחרי בדיקה מעולה ומדוקדקת והשוואה של טופסי כ"י ודפוס עתיקים, ומי יודע אם גם אז לא ישארו הרבה מן הספקות ב'תיקו' " (עמ' 11).

בפועל "אנוס היה הנקדן, באין ברירה, לפלס לו דרך פשרה בין המסורות השונות, וכן בין אלה ובין תביעות הדקדוק, בכח עצמו, לפי טעמו ולפי השגתו", והוא משתף את הלומד בחלק משיקוליו. "מסורת חשודה נדחתה מפני נאמנה ממנה, והדיוטית מפני מומחית. מסורת מפקפקת ודקדוק – הלכה בדרך כלל כדקדוק; אבל במקום שהמסורה תקיפה ופשטה בכל ישראל – נשא הנקדן פניה". אבל אחרי הכול, "הכל לפי שקול דעתו והרגשתו הפנימית".

מלאכה זו של הניקוד הייתה הקשה מכול עבור ביאליק. זהו המקום היחיד שבו הוא חולק עם הלומד את הקושי שחוה "ויש להודות, כי הנקדן, עד שבא להכריע בין כל הספקות, כמעט כרע הוא תחתם. כל שעת עבודתו היה בעיניו כמהלך בין הטפין, ובדרך שכולה זרועה מוקשים. הרי אין אף שורה אחת במשנה נקיה כולה מן ה'ספקות', ופעמים הם מסוג כזה, שמביאים לידי יאוש". זהו גם המקום היחיד שבו הוא רומז לאפשרות שלא הצליח במשימה שנטל על עצמו, ומציין מיד: "ואין מי שיצטער על כך יותר ממנו [= הנקדן] עצמו".

43. יש לציין שביאליק לא עמד על ההשלכות הפרשניות שבניקוד המשנה. בנושא זה ראה מאמרי: 'המימד הפרשני בניקודן של מילים במשנה', המעין מה, ג, תשס"ה, עמ' 27-37.

מעניין לציין שהפירוש עצמו מכיל כארבעים מקרים שבהם מוצע ניקוד חילופי לזה שנדפס בגוף המשנה.⁴⁴ פעמים מיוחס הניקוד החילופי לאחרים, אם כי אלה אינם מצוינים בשם, ופעמים ביאליק עצמו מעלה את האפשרות החילופית.

הפירוש

בבואנו לבחון את הפירוש עצמו עלינו לתת את הדעת למספר נושאים: דברים כלליים של ביאליק על פרשנות ופירושים; שפת הפירוש; מבואות; קיצור; מקורות הפירוש.⁴⁵

דברים כלליים של ביאליק על פרשנות ופירושים

בבואו לאפיין את פירושו פתח ביאליק בדברים כלליים, קצרים מאוד ולא ממצים, על פירוש המשנה ועל מספר מפרשים. אך חרף הקיצור, ראויים הדברים לאזכור. ביאליק בחר לפתוח בהצגת הקושי הבסיסי העומד לדעתו בפני הלומד – "צמצומה" של המשנה: "רוב עניניה הם מסקנות ומצויי דברים, תמצית שבתמצית, שמאחוריהם מתעלמים מדרשי הלכה ומשא ומתן של הלכה – על פי רוב, מסובכים מאוד" (עמ' 12). משהציג קושי זה החל בתיאור פועלם של התלמודים בפירוש המשנה. הוא מציינ את המרכזיות שלהם, עד כי "במקום שאין גמרא למשנה – שם יגשש המפרש באפלה" (שם). אולם דווקא על רקע מרכזיות זו, מעניינת התבטאותו לגבי חוסר יכולתם של האמוראים לבאר את המשנה בכל המקרים:

אפילו בעלי הגמרא, אנשי הקבלה החיה, בכל חריפות שכלם ובכל קרבתם לבעלי המשנה במקום ובזמן ובדרכי הלמוד – אפילו הם לא תמיד ירדו לסוף כונתה, והרבה מקומות יש בה שבעלי הגמרא נתחבטו לפרשם ולא יכלו להם. במקרים

44. פאה פ"ב מ"ב ד"ה הבקר; פ"ה מ"ג ד"ה אין מגלגלין; כלאיים פ"א מ"א ד"ה ספיר; פ"ב מ"ח ד"ה גפה; פ"ג מ"ב ד"ה אפונין; פ"ט מ"ג ד"ה הספג; שביעית פ"א מ"ג ד"ה לצרכן; פ"א מ"ה ד"ה כדי שיהא הבקר; פ"ז מ"ה ד"ה מאביהן; פ"ט מ"ו ד"ה מאביהן; תרומות פ"ה מ"ב ד"ה יאכלו נקודים; מעשרות פ"א מ"ג ד"ה משינקדו, ד"ה משיקרו וד"ה משתצמח; פ"א מ"ה ד"ה משיפקסו וד"ה משיאגד; פ"א מ"ו ד"ה הפרד; פ"א מ"ז ד"ה משיקפה, ד"ה עקל, ד"ה הממל וד"ה חומץ וציר; פ"ד מ"א ד"ה השרף; פ"ד מ"ב ד"ה יאכלו... יעשרו; פ"ד מ"ה ד"ה שבת; פ"ה מ"ו ד"ה המתמד; מעשר שני פ"א מ"ג ד"ה קנקן וד"ה התמד; פ"ב מ"א ד"ה דבש ותבלין וד"ה הקפלוטות; פ"ג מ"י ד"ה נפדה בטהור ברחוק מקום; חלה פ"ג מ"ב ד"ה נדמעה עייתה; פ"ד מ"ו ד"ה נוטל אדם וכו' (בשני המקורות מקדים ביאליק להצעתו את המילים: "אולי יש לנקד"). ערלה פ"א מ"ב ד"ה מצאו נטוע פטור; פ"א מ"ז ד"ה בשרף; פ"ב מ"ו ד"ה ולמה אמרו; פ"ב מ"י ד"ה תבלין; ביכורים פ"ב מ"ב ד"ה מלאכל; פ"ב מ"ח ד"ה כוי; פ"ב מ"י ד"ה לאכל.

45. שורת ההיגיון מחייבת להתייחס למקורות הפירוש בשלב מוקדם יותר, אולי אף כתת סעיף ראשון. למרות זאת בחרתי להציבו בסופם של הדברים, ולא בכדי. ביאליק התייחס למקורותיו רק בהערת שוליים. מעובדה זו ומעובדות נוספות נראה שראה בכתיבת הפירוש אמירה פרשנית שלו ולא עבודת סיכום בלבד. כדי להמחיש את השוליות שייחס ביאליק למקורות פירושו בחרתי להתייחס אליהם בסוף הדברים.

ששה סדרי משנה מנוקדים ומפורשים על ידי חיים נחמן ביאליק: קווים למפעלו הנשכח של ביאליק

כאלה לא נמנעו מליישב את הדברים בדוחק, ע"י תיקונים והגהות ('חסורי מחסרא והכי קתני') ושאר דרכי ישוב תלמודיים או גם בדרך הדרשה. (עמ' 12-13).

משסיים את דבריו בעניין התלמודים בחר להתייחס לדרכם של הרמב"ם והגר"א, שהיו מוכנים, בשונה מרוב רובם של הפרשנים, לחרוג מפירושם של התלמודים למשנה.⁴⁶ כך עשו, "ובלבד שלא יבואו מתוך כך לגלות בה פנים שלא כהלכה" (עמ' 13). ייתכן שביאליק מביאם כמודל לחיקוי, שכן בלא מעט מקרים במהלך הפירוש מבחין ביאליק בין פשט המשנה לבין ההסבר התלמודי שלה.⁴⁷

את דבריו על הפרשנות מסיים ביאליק בהתייחסות לפרשנות המחקרית, או בלשונו: "הבקורת החופשית והשטה המדעית". הוא מציין כי פרשנות זו שבה לדרך הראשונים, לברר את המשנה על פי יתר ספרי התנאים, תוך שהיא מוסיפה לכך כלים חדשים ושיטות מחקר שלא היו בידי הראשונים. עיקר תועלתם ב"הבחנת הנוסחאות, קביעת המוקדם והמאוחר במקורות וחקר הלשון" (שם).

רק לאחר שסקר בקצירת האומר את פרשנות המשנה הקיימת, ניגש ביאליק לתאר את דרכו. הוא מדגיש שאיננו מתחרה עם הפרשנים הקדומים, אדרבא, הוא מתבסס עליהם.⁴⁸ את עיקר חידושו רואה ביאליק "בצורה ובאופן ההרצאה". זאת לאור מגמתו "להקל על יודעי ספר מישאל את הבנת המשנה לפי פשוטה במקומה ומגופה ובלי דקדוקים יתרים" (שם).

שפת הפירוש

השפה שבה בחר לכתוב את הפירוש היא "לשון המשנה". בחירה זו נבעה לא רק מהעובדה שזו לשון המשנה, אלא גם מרצונו שהמשנה והפירוש יהפכו במידה מסוימת ליחידה אחת. דווקא הזהות בסגנון תוביל לראיית הפירוש "כהרחבה והשלמה לדברי המשנה הקצרים, כאחד מאברי גופה, שבהצטרפו אל הגוף הוא משלימו ומעמידו על מכונו, ולזה בעיקר הרי נתכוון המפרש" (עמ' 14).

46. הדברים קשורים בשאלת פירוש המשנה כפשוטה. נושא זה לא זכה עדיין לדיון מקיף ומסודר. חומר רב בעניין מובא אצל ח' גפני, הירש מנדל פיניליש וחיבורו דרכה של תורה, עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ט, עמ' 29-58. יש להעיר שדבריו ביחס לעמדת הגר"א, הגם שמקיפים הם, אינם שלמים, ויש להוסיף עליהם מקורות שונים המובאים בספרו של ד' הנשקה, משנה ראשונה בתלמודם של תנאים אחרונים, רמת גן תשנ"ז, עמ' 290, הערה 28, ובהרחבה יתרה: C. Gafni, *The Emergence of Critical Scholarship on Rabbinic Literature in the Nineteenth Century Social and Ideological Contexts*, Dissertation, Harvard University, Cambridge 2005, pp. 191-348.

47. ברכות פ"ו מ"א ד"ה שלא ניטלה תרומתו; דמאי פ"ו מ"ז ד"ה וחלקו.

48. ראה להלן, על מקורות הפירוש, עמ' 206.

מבואות

מאפיין בולט של פירושו של ביאליק הוא הכללת מבוא בראש הפירוש לכל מסכת ומסכת.⁴⁹ למבואות אלה מבנה קבוע, כפי שציין ביאליק עצמו, והוא כולל: 1. פסוקי התורה המהווים את המקור לנושא או לנושאים הנידונים במסכת; 2. עיקר העניינים הנידונים במסכת; 3. ביאור המונחים שבהם נעשה שימוש במסכת; 4. הסבר למיקומה של כל מסכת ומסכת בתוך הרצף של סדר זרעים (עמ' 15).

מעבר למבנה משותף זה, יש לציין הוספות שנתייחדו בהן מבואות שונים. כך למשל במבוא למסכת ברכות מסביר ביאליק מדוע המשנה נפתחת בסדר זרעים. באותו מבוא, במסגרת התייחסותו לתפילה, עמד ביאליק על המבנה של תפילת שמונה עשרה, על הוספת ברכת "המינים", על ההבדל בין תפילות החול, השבת, המועד וימים נוראים, על מניין התפילות ביום ועל רמת החיוב שלהן ומקורן. יש לציין כי במבוא זה לא הביא את פסוקי התורה הרלוונטיים למסכת.⁵⁰ במבוא למסכת פאה הסביר, בין השאר, מדוע המסכת נקראת 'פאה', אף שהיא כוללת נושאים רבים נוספים (בכללם שכחה, לקט, פרט ועוללות).⁵¹ צורה זו של מבואות, הכוללים מחד גיסא מבנה קבוע, ומאידך גיסא הרחבה בנושאים שונים הקשורים למסכת הנידונה, נותנת ללומד עניין נקודתי לצד המבנה השיטתי ומוסיפה לחלוחית לדברים.

לא ניתן לסיים את הדברים על אודות המבואות ללא התייחסות למבוא שאיננו. לקראת סופה של ההקדמה מציין ביאליק כי בדעתו לכתוב מבוא כללי למשנה. מבוא זה יכול "מבוא כללי לתולדות המשנה, דרכי התרבות בימי המשנה, דרכי לשון המשנה, לוחות הערכים והשיעורים (מדות, משקלות, מטבעות, זמנים), רשימת חכמי המשנה לזמניהם ולדורותיהם; רשימות המלים של המשנה וביאוריהן ולוחות ציורים לצמחים, לחיות לכלים וכו', לוחות גיאוגרפיים לבאור גבולות ארץ ישראל למקומותיה הנזכרים במשנה, ולבסוף, רשימת נוסחאות מתוקנות לגוף המשנה עפ"י כתבי יד ודפוסים עתיקים" (עמ' 15). מבוא זה ככל הנראה לא נכתב. יחד עם זאת, מגוון הנושאים שביקש ביאליק לכלול במבוא למשנה מעיד על החשיבות הרבה שבה ראה ביאליק את כתיבת המבוא.

49. במאמרי 'פירוש משנה מפורשת' לר' אליעזר לוי, המעין מו, א, תשס"ו, עמ' 76-77 והערה 22, ציינתי כי אחד המאפיינים של פירוש המשנה במאה העשרים הוא קיומם של מבואות.

50. גם המבוא למסכת דמאי אינו כולל בראשו פסוקים, משום שדיני הדמאי אינם אלא מדרבנן.

51. המבוא למסכת דמאי נפתח בתיאור סדר הפרשת תרומות ומעשרות. לאחר מכן מתוארת גזרתו של יוחנן כהן גדול על דמאי. במבוא למסכת כלאיים מביא ביאליק טעמים שונים לאיסור כלאיים. במבוא למסכת שביעית הוא עומד על המלאכות השונות האסורות מהתורה ומדרבנן, וכן על טעמה של מצוות שמיטה ובכלל זה שמיטת כספים. במבוא למסכת חלה, כשהוא מתייחס לעשרים וארבע מתנות כהונה, ציין ביאליק שאלה נזכרו גם על ידי ידידיה האלכסנדרוני ויוסף בן מתתיהו. עובדה זו צוינה גם במבוא למסכת ביכורים.

קיצור

אחת הנקודות המרכזיות בעיניו של ביאליק הייתה שמירה על כך שהפירוש יהיה קצר. מלאכה זו אינה קלה כלל ועיקר, בשעה שמבקשים שהפירוש יהיה מדויק. וכך תיאר זאת ביאליק:

מצד אחד נזהר שלא יהא הפירוש מטופל יותר מדי בענינים יתרים שיש בהם גם משום הסח דעתו של שונה טירון מן העיקר וגם משום הכבדה והטלת אימה עליו. ומן הצד השני עמל הרבה, שיהא הפירוש, עם כל קצורו וצמצומו, ברור ושלם ומספיק די הצורך להבנת דברי המשנה על בורים במקומם ומתוכם (עמ' 13-14).

ביאליק חשש כי הדברים יובילו לתפיסת הפירוש כשטחי, והוא הדגיש "כי פשטות וצמצום אין במשמעם שטחיות. דווקא שתי התכונות האלה אינן נקנות אלא על ידי התעמקות ויגיעת רוח מרובה". הוא מציין כי הקיצור נוצר רק אחרי עבודה מרובה, והפירוש "הנתון כאן, בכל פשטותו החיצונית וצמצומו, עבודת עיון ושקול דעת מרובה, ולעתים גם מורכבת מאוד, צפונה בו מבפנים". הוא אף מתרה בלומד: "מה שיִקרא פעמים בעיני הקורא השטחי כבלתי מדויק או כמיותר, או כבלתי ברור ומפורש די הצורך – יִפְצֵא אולי אחרי העיון הראוי במקורות (בתלמוד ובמפרשים) כפרי זהירות. את עקבות הזהירות הזאת ימצא השונה, המסוגל לקריאה של התעמקות, במקומות רבים". עד כדי כך בטוח ביאליק בעצמו, שהוא מסיים ואומר: "במובן זה, רק במובן זה, היתה הכונה לעשות את הפירוש 'שוה לכל נפש' – לקורא הפשוט ולמעין כאחד. עד כמה הושגה הכוונה הזאת – המשפט לקהל" (עמ' 14).

הצמצום הוא מרבי, במידת האפשר. הפירוש כולל רק את פירוש המילים והעניין. בשתים עשרה משניות סבר ביאליק שדברי המשנה נהירים והשאיר אותם ללא כל פירוש.⁵²

הרצון לקצר הוביל בין השאר לכך שהפירוש כולל בדרך כלל רק אפשרות הסבר אחת, ורק "במשנה קשה נתן פעמים גם יותר מפירוש אחד, לפי ההכרח" (עמ' 14, הערה 2; מעניין לציין שבאחד המקרים עמד על הקושי שבמשנה והסתפק בציון העובדה שיש למשנה זו פירושים רבים⁵³). בחינת הפירוש מראה, כי הדבר נעשה בקרוב לתשעים מקרים.⁵⁴ מעניין לציין שרבים מהם קשורים בזיהוי שמות הגידולים המוזכרים במשנה.

52. ברכות פ"ב מ"ז; ברכות פ"ג מ"ג; פ"ט מ"א; פאה פ"ב מ"ח; פ"ד מ"ב; פ"ז מ"ז; כלאיים פ"ט מ"ו; תרומות פ"ז מ"ד; מעשר שני פ"ה מ"ג; ערלה פ"ב מ"ה; פ"ב מט"ו; פ"ג מ"ה.

53. חלה פ"ד מ"ו ד"ה נוטל אדם.

54. ברכות פ"ד מ"ד ד"ה יהיו צרכיהם לפניך; פ"ד מ"ו ד"ה באסדא; פ"ה מ"ה ד"ה מטורף; פ"ז מ"א ד"ה שלא ניטלה; פאה פ"א מ"ב ד"ה הענוה; פ"ב מ"ז ד"ה בקמה; פ"ד מ"ד ד"ה אבעיות, ד"ה בית נמר וד"ה על החבל; פ"ה מ"א ד"ה בכדי נפילה; פ"ה מ"ג ד"ה אין מגלגלין; פ"ה מ"ח ד"ה לכובעות; פ"ו מ"ב ד"ה לגפה; פ"ו מ"ח ד"ה קלח אחד; פ"ז מ"א ד"ה הנטופה, ד"ה שפכני וד"ה בישני; פ"ז מ"ב ד"ה כל זמן; פ"ז מ"ד ד"ה יחידי; פ"ז מ"ה ד"ה המדל; פ"ח מ"א ד"ה הנמושות; פ"ח מ"ג ד"ה שעורה של ארז; פ"ח מ"ו ד"ה בכהנים; דמאי פ"ב מ"ב ד"ה על של אחרים; פ"ג מ"א

קשה לראות כיצד זיהויו של צמח כפלוני או אלמוני מהווה "הכרח" שבגיניו יש להוסיף פירוש שני, ולפעמים אף שלישי. נראה כי ביאליק נהג כך מכיוון שהדבר אינו גורם לאריכות יתר אלא להוספת מילה או שתיים בלבד, וכן בשל המרכזיות שבה ראה ביאליק את הבוטניקה, כמו הראליה בכללה, של המשנה.

בשל הרצון לקצר העדיף ביאליק שלא להתייחס לשאלה כאיזה תנא נפסקה ההלכה.⁵⁵ מעניין לציין שבנקודה זו היו שביקרו אותו. במכתב מכ' בתמוז תרצ"ב כתב לו יצחק סמונוב: "...והנני מרשה לעצמי הערה אחת. בדרך עיוני הוריני ניסיוני, שחסרון הוא שלא הוספת במקרה מחלוקת ההלכה כמי. צדקת מאוד במטרתך (הקדמה, עמ' 14), ש'ענינו של השונה לא תעוכב ע"י הכרעת הלכה למעשה, אבל הוספה בפירושו של שתי מילים גרידא – 'הלכה כ...'. – לא היתה מכבדת בשום אופן על העניין, והיתה מוסיפה הרבה על חשיבותו השימושית של הפירוש".⁵⁶

ד"ה האכסניא; פ"ד מ"ב ד"ה בשבת ראשונה; פ"ד מ"ד ד"ה לא יטלם בשבת וד"ה שיודעים; פ"ו מ"ה ד"ה זיתים וד"ה חולקין בתרומה; פ"ו מ"ח ד"ה אבל לא יאמר; פ"ו מ"יב ד"ה ואפילו הן מאה; פ"ז מ"ו ד"ה מעשרותיהן מעשרות כלכלה בחברתה; כלאיים פ"א מ"א ד"ה שבלת שועל, ד"ה כוסמים, ד"ה שיפון וד"ה ספיר; פ"א מ"ד ד"ה הפרישים, ד"ה והעוזרדים, ד"ה והחוזר וד"ה והשזופים; פ"ב מ"ז ד"ה אחד זרע; פ"ב מ"ח ד"ה סמוכין לשדה ירקות; פ"ב מ"ט ד"ה תשע; פ"ג מ"א ד"ה ששה באמצע; פ"ג מ"ג ד"ה רובע הפרסה; פ"ו מ"א ד"ה מעקר הגפנים וד"ה את המותר; פ"ז מ"ב ד"ה צמר גפן; פ"ז מ"ו ד"ה עד שלישי; פ"ז מ"ז ד"ה שעלעלה; פ"ט מ"ז ד"ה של זרד; פ"ט מ"ח ד"ה ונוז; שביעית פ"א מ"ח ד"ה כשמה; פ"ב מ"א ד"ה בשדה הלבן; פ"ב מ"ג ד"ה מפסלין; פ"ב מ"ד ד"ה מזהמין וד"ה וקוטמין; פ"ד מ"י ד"ה משישלו; פ"ה מ"ד ד"ה של צלעות; פ"ו מ"א ד"ה אמנה; פ"ז מ"ב ד"ה והעקרבינין וד"ה בוכריה; פ"ח מ"ו ד"ה בחרבה; פ"ט מ"א ד"ה והירביזין השוטים; פ"ט מ"ד ד"ה הטפחין; תרומות פ"א מ"י ד"ה תרומתן תרומה; פ"ה מ"א ד"ה יקרא שם וד"ה תעלה ותאכל; פ"ט מ"ה ד"ה מאה לנגה; פ"ט מ"ו ד"ה כשעורים; מעשרות פ"א מ"ב ד"ה שאור; פ"א מ"ג ד"ה פרישין; פ"ב מ"ג ד"ה בחזרה; פ"ב מ"ז ד"ה לקצות; פ"ג מ"ז ד"ה אלקטיות; פ"ג מ"י ד"ה ובערי מקלט; פ"ה מ"ה ד"ה ולוקט כדרכו והולך; פ"ה מ"ח ד"ה זרע לוף העליון; מעשר שני פ"ב מ"ד ד"ה יאכלו וד"ה יתחלקו לעיסות; חלה פ"א מ"א ד"ה כוסמים, ד"ה שבלת שועל וד"ה שיפון; פ"א מ"ב ד"ה עובר בפסח; פ"א מ"ד ד"ה הסופגנים; פ"א מ"ו ד"ה החליטה; ערלה פ"א מ"ה ד"ה שכחה יפה; פ"א מ"ט ד"ה בכנפיות; פ"ב מ"י ד"ה ומצטרפין; פ"ב מ"יב ד"ה איש הבירה; פ"ג מ"ז ד"ה אגוזי פרך; ביכורים פ"ג מ"ב ד"ה ולמשכים; פ"ג מ"ה ד"ה ומה שבידם.

55. כך עשה גם הרב אהרן בלום בפירושו משנת אליעזר המבוסס על הרע"ב, וכך כתב בסוף ההקדמה: "פירוש המשנה שלנו מיוסדת על דברי הרע"ב... ובהרבה מקומות שמביא הלכות ועניינים אשר לא שייכים לביאור העניין השמטנו אותם, וכן מה שמביא לפסק הלכה, כי לא נכנסנו בפירושונו בזה בפסק ההלכה..." (א' בלום, משנת אליעזר א, ירושלים תש"ן, סוף ההקדמה).

56. המכתב מצוי בארכיון ביאליק. תודתי למר ש' אבנרי על שהעמידו לרשותי. לא ידוע לי על תשובה של ביאליק למכתב זה.

ששה סדרי משנה מנוקדים ומפורשים על ידי חיים נחמן ביאליק: קווים למפעלו הנשכח של ביאליק

הקיצור גרם גם להיעדרם של תכנים שלומדים שונים ציפו להם. כך למשל מרדכי גולדנברג⁵⁷ ביקר את העובדה, שבמשניות הפותחות את פרק ח' של מסכת ברכות, וכוללות סדרת מחלוקות בין בית הלל ובית שמאי, "לא הביא פירושו נימוקו של זה ונימוקו של זה"⁵⁸. השמטת הנימוקים לדעות התנאים תוקנה, לדברי גולדנברג, במסכתות הבאות, אך במסכת ברכות החסר נשאר בעינו.

בעוד הכללתו או השמטתו של עניין כזה או אחר נתון לשיקול דעתו של הפרשן, שברצותו מרחיב וברצותו מקצר, הדיוק הנו הכרחי. ביקורת על חוסר דיוק הנה חמורה בהרבה מבחינתו של הפרשן. דווקא משום כך מן העניין הוא לראות את דבריו של הרב קוק. הרב קוק,⁵⁹ באיגרת ששיגר לביאליק לאחר שקיבל ממנו עותק של הפירושו, עמד על חוסר דיוק הנובע מתוך הקיצור. המשנה הפותחת את מסכת ברכות מזכירה בתוך דבריה את "הנאכלים ליום אחד". הרב עובדיה מברטנורא פירש: "כגון תודה וחטאת ואשם וכיוצא בהם שהם נאכלים ליום ולילה, זמן אכילתן עד שיעלה עמוד השחר, והוא מביא לידי נותר"⁶⁰. ביאליק קיצר לעומת הרע"ב. הוא השמיט את הדוגמות המובאות בדבריו והוסיף שהאוכלים הם הכוהנים, וכך כתב: "הקרבנות הנאכלים לכהנים מן התורה יום ולילו עמו". על דבריו אלה של ביאליק העיר הרב קוק:

ראיתי להעיר על מה שכתב כבודו על 'וכל הנאכלין ליום אחד' – 'קורבנות הנאכלים לכהנים' – ומדוע דוקא לכהנים? הרי ישנם קרבנות הנאכלים לבעלים, כמו התודה ואיל נזיר, שגם הם נאכלין ליום אחד, והרע"ב כתב תודה בראש דבריו, ונמצא שתיבת לכהנים היא כאן למותר ולמחסור בכיוון הפשט.⁶¹

חשוב לציין, שלמרות זאת התייחס הרב קוק בהערכה גדולה לפירושו של ביאליק וכתב בין השאר: "אותות כשרון של חכמה ומלאכה מדויקת הם פזורים על פני כולו ורבים יהיו הנהנים לאורו"⁶². המחמאות לא חיפו על דברי הביקורת, וביאליק, שככל הנראה

57. על אודותיו ראה: ג' קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים א, מרחביה תשכ"ח, עמ' 425-424.

58. המכתב (שאינו נושא תאריך) מצוי בארכיון ביאליק. תודתי למר ש' אבנרי על שהעמידו לרשותי. תשובתו של ביאליק נדפסה על ידי לחובר (לעיל, הערה 20), עמ' רנב-רנג, אך אין היא כוללת התייחסות להערה זו.

59. על הקשר בין הרב קוק לביאליק ראה: י"ב בארי, 'הראי"ה קוק וח. נ. ביאליק', בתוך: ג' אפפעל (עורך), ספר זכרון לשמואל קלמן מירסקי, ניו יורק תשל"א, עמ' רלז-רס (= הנ"ל, אוהב ישראל בקדושה ד, תל אביב 1989, עמ' 79-138); ג' גוטל, מכותבי הראי"ה, ירושלים תש"ס, עמ' פג-פד והערה 245. שניהם לא ציינו את האיגרת הנידונה.

60. ר' עובדיה מברטנורא, ברכות פ"א מ"א ד"ה וכל הנאכלים ליום אחד.

61. צילום של האיגרת נדפס בתוך: י' פריד, 'אגרות ותעודות (מתוך הגנוז)', סיני צו, תשמ"ה, עמ' רמא (פיענוח האיגרת בעמ' רמג), וכן אצל ש' רו, מלאכים כבני אדם, ירושלים תשנ"ד, עמ' 356. יש להדגיש שאין זו האיגרת שנשלחה לביאליק אלא טיוטה שעל פיה המכתב לביאליק הודפס, נחתם ונשלח.

62. שם.

נפגע מהדברים, ביכר שלא להשיב עליהם.⁶³ גם בהערות אחרות שהעירו על פירושו של ביאליק יש שהדברים נובעים מהקיצור שבו נקט.⁶⁴

מקורות הפירוש

בהערת שוליים קצרה מציין ביאליק את המקורות השונים שבהם עשה שימוש: "מלבד שני התלמודים, מדרשי ההלכה והתוספתא, היו לעיני הפרשן פירושי רש"י, הרמב"ם, הר"ש, מהר"י בן מלכי צדק, ברטנורא, תוספות יו"ט, מלאכת שלמה (לר"ש עדני), הגר"א, תפארת ישראל, כף נחת, הרידב"ז ורבים אחרים" (עמ' 13, הערה 1). בנוסף לכך נעזר בתרגומים שונים ובהם "מהדורת וינה, שנת 1817; הוצאת איצקובסקי 1890; קצת מסכות הוצאת גיסין ע"י חבר חכמים שונים, והמסכות שיצאו ע"י החכם שטראק; והוצאת ילקוט עפ"י ליוורנא, תרפ"ו" (שם). בענייני לשון שאב מידע מ"ספרי המלים של לוי,⁶⁵ יאסטרוב,⁶⁶ דלמן⁶⁷ ור"ש קרויס⁶⁸" (עמ' 14, הערה 2). באשר לזיהוי צמחים נעזר ב"ספריו המחכימים של הד"ר ע. ל"ו" (שם).⁶⁹ לאורך הפירוש כולו נמנע מלציין את המקורות לכל דבר ודבר, להוציא מקרים נדירים,⁷⁰ כך שהלומד אינו יודע מניין הדברים שאובים. צורת הצגה זו מקלה על הלימוד השוטף אך מקשה עד למאוד בשעה שמבקשים להעמיק בדברים.⁷¹ וכך קרה שביאליק נשאל על ידי הסופר מרדכי גולדנברג על דברים שכתב בכלאיים פ"ו מ"א, הנוגדים את דעת הרע"ב. ההסבר של ביאליק היה פשוט – הוא הלך בדרכם של פרשנים אחרים החולקים על רע"ב,⁷² אך העובדה שהדברים לא היו כתובים השאירה את הלומד תמה לפשר האמור בפירוש.

63. על המכתב ציין ביאליק "בלי תשובה". המכתב מצוי בארכיון ביאליק. תודתי למר ש' אבנרי על שהעמידו לרשותי.
64. ראה: ש' פיטרשקה, 'תיקוני טעויות בפירושו הקצר של ביאליק ז"ל למשניות סדר זרעים', בצרון שנה ה, חוברות יא-יב, תש"ד, עמ' 383-385.
65. J. Levy, *Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim und einen grossen Theil des rabbinischen Schriftthums*, Berlin-Wien 1924.
66. M. Jastrow, *A dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic literature*, Leipzig 1903.
67. G. Dalman, *Grammatik des Jüdisch Palästinischen Aramäisch*, Leipzig 1905.
68. I. Löw, *Die Flora der Juden*, Wien Leipzig 1924-1934.
69. ספרו של ל"ו נזכר שם בפירוש לכלאיים פ"א מ"א ד"ה שבלת שועל.
70. אחד המעניינים שבהם הוא בפירוש למעשר שני פ"ד מ"ח ד"ה אחד עשר. ביאליק האריך שם בדברים וחתם בהפניה ל"ספר היובל 'עטרת צבי' בחלק הגרמני עמ' נז מאמרו של הרב ד"ר א' שווארץ בפירושה של משנה זו".
71. זו היא נחלתו של כל פרשן שנקט בדרך זו. לדוגמה ראה דברים שכתבתי במאמרי על פירושו של ר' אליעזר לוי משנה מפורשת (לעיל, הערה 49), שם עמדתי על הקושי להבחין בין חידושו של לוי לבין דברים שמקורם במפרשים ובחוקרים אחרים.
72. אין הוא מציין את שמם של אותם פרשנים אך כך פירשו (לעיל, הערה 49, עמ' 81-83) המלאכת שלמה, תפארת ישראל ועוד.

ששה סדרי משנה מנוקדים ומפורשים על ידי חיים נחמן ביאליק: קווים למפעלו הנשכח של ביאליק

נטייתו של ביאליק להסתמך על הפרשנות הקלסית זכתה לדברי ביקורת מעטו של אחד מגדולי מעריציו, פנחס לחובר.⁷³ בהתייחסו לנקודה זו כתב לחובר: "עץ כי נמשך ביאליק יותר מדי אחרי המקובל והמסור, הלך בפירושו יותר מדי אחרי התלמוד הבבלי, ולא תמיד הוא שם את ליבו כראוי להבדלים שיש למצוא בירושלמי...", וכן לכיוונים מחקרניים שונים. בדבריו דן לחובר במשנה הראשונה בברכות ובפרק ז משנה ג שם, ובחתימת דבריו כתב: "אין צורך בתירוצים הדחוקים של המפרשים שביאליק נמשך בפירושו למשנה זו אחריהם".⁷⁴ גם בדבריו של שמעון דוד יפה,⁷⁵ עורך כתב העת השדה,⁷⁶ עולה ביקורת על השימוש התדיר שעושה ביאליק בפרשנות הרבנית הקלסית תוך התעלמות מהידע החקלאי שהצטבר עם חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל.⁷⁷ לצד דברים אלה מעניין, ולא מפתיע, לראות את דבריו של הרב יעקב גיל (ליפשיץ),⁷⁸ ששיבח את ביאליק על בחירתו להיצמד לפירושים המסורתיים וכתב:

73. על קשריו של לחובר עם ביאליק ראה: מ' אונגרפלד, 'בין פ. לחובר לח. נ. ביאליק', הדואר נא, תשל"ב, עמ' 382-383.

74. פ' לחובר, 'ביקורת ספרים – פירוש המשניות של ח. נ. ביאליק', מאזנים קלט, תרצ"ב, עמ' 13-14.

75. על אודותיו ראה: ג' קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים ב, מרחביה תשכ"ח, עמ' 99.

99. מעניין לציין שבתוך הדברים כתב קרסל שיפה "אף סייע את ח. נ. ביאליק בפירושו לסדר זרעים". דברים אלה ככל הנראה אינם נכונים. ייתכן שמקורם בדבריו של ביאליק כי יעשה שימוש בהערותיו של יפה (ראה להלן, הערה 77), אך שימוש כזה לא נעשה (כפי שצינתי שם).

76. על הערכתו של ביאליק לכתב עת זה ולעורכו ראה: אגרות חיים נחמן ביאליק (לעיל, הערה 19), עמ' פה.

77. ש"ד יפה, 'ביקורת וביבליוגרפיה', השדה יא, עמ' 187, בהערה על ברכות פ"א מ"ו (בהערה זו הוא מבקר מפורשות את הבחירה בפירוש הרבני, בהערותיו האחרות הביקורת בסופו של דבר היא על הפירוש הרבני). יפה העיר על פירושו של ביאליק למסכתות: פאה (שם, עמ' 186-189) כלאיים (שם, עמ' 410-415) ושביעית (למיטב ידיעתי הדברים לא נדפסו). ביאליק העריך את הערותיו של יפה. בהתייחסו להערות על מסכת פאה כתב: "הערותיך למסכתא פאה הנאוני מאד, כמעט כולן קולעות אל האמת, ובחפץ לב אביא אותן בסוף סדר זרעים כמלואים ותיקונים לפירושי. יישר כוחך! חסד גדול תעשה עמי אם תואיל לעבור גם על יתר המסכתות ותעירני על כל משגה, וביחוד במקצוע החקלאות, שאתה מומחה בו" (אגרות חיים נחמן ביאליק [לעיל, הערה 20], עמ' קטז). בפועל לא הובאו הדברים בסוף סדר זרעים. גם יתר מכתביו של ביאליק אינם כוללים התייחסות לתוכן של ההערות (שם, עמ' קמה, קנג, קנה). גם בשעה שנסמך ביאליק על פירושים מחקרניים לא תמיד נשאו הדברים חן בעיני קוראיו. יוסף ויץ, בהתייחסו ל"עוללת שבארכובה" הנזכרת בפאה פ"ז מ"ד, ביקר את פירושו של ביאליק, שכפי שהוא עצמו זיהה מסתמך על דבריו של קרויס. הוא טוען שההסבר שגוי ומסיים בהערה הבאה: "אינני מתפלא שהמפרשים שלנו לא עמדו על כוונת הדברים, שכן היו רחוקים מהטבע, אבל מתפלא אני על הסתכלותם החודרת של חכמי המשנה...". למכתבו צירף ויץ אשכול ענבים "שקרצתי מגפן שבגני, יראה את צורתו והאשכול שבארכובו וישפוט אם הערתי זאת נכונה" (המכתב מצוי בארכיון ביאליק. תודתי למר ש' אבנרי על שהעמידו לרשותי).

78. על אודותיו ראה: צ' צימרמן ואחרים (עורכים), ספר יעקב גיל, ירושלים תשל"ט, עמ' 11-23.

"והמפרש ביאליק תפס רק את הפירושים המסורתיים, וע"י כך חיבב את פירושו על כל החוגים ובתוכם החוג המסורתי, שהוא הוא הקורא הותיק של המשנה".⁷⁹
 מן הראוי לציין, שלצד הסתמכותו של ביאליק על הפרשנות הקלסית, יש שהוא נוקט דרך עצמאית. עצמאות זו באה לידי ביטוי לא רק בבחירת הפירוש שאותו הביא, אלא אף בציון העדפתו של פירוש אחד על פני חברו במקום שבחר להביא שני פירושים,⁸⁰ ובכלל זה על פני הפירוש המוצע התלמוד.⁸¹

סיכום

את דברי ההקדמה לפירושו חתם ביאליק במילים הבאות: "האגדה, כידוע, נמשלה ליינ; ההלכה – ללחם. בעולם החומר – הלחם קודם ליינ; בעולם הרוח יש אשר יהי גם להפך. ובשלח עתה מסדר המהדורה הזאת את פרי עמלו על פני חוץ אין לו בלתי אם להתפלל: יהי רצון שיהא מזל 'הלחם' כמזל 'היינ' " (עמ' 17) – הלוא הוא ספר האגדה. לצדם של דברים אלה ראויים לאזכור דברים שכתב לחובר עם צאתו של הפירוש: "עוד חמשה סדרים שלמים של המשנה לפניו, ועתיד הוא בודאי לתקן בפירושו אפילו פגמים קטנים שיש למצוא בו עוד פה ושם, כי עתיד זה להיות פירוש של דורות".⁸²
 ההמשך לא הגיע,⁸³ ובכתבי היד מצויים רק קטעים בודדים מעבר לסדר זרעים.⁸⁴
 מזלו של הלחם לא היה כשל היין – פירושו של ביאליק למשנה, גם אם היה פירוש לדורו, לדורות לא היה.

79. 'י ליפשיץ, 'פירוש המשניות של ביאליק', המורה העברי עלון פדגוגי, גיליון ו (יב) שנה ב, תרצ"ח, עמ' 8.
80. פאה פ"א מ"ב ד"ה הענוה; חלה פ"א מ"ב ד"ה עובר בפסח.
81. ברכות פ"ז מ"ב ד"ה שלא ניטלה תרומתו; שביעית פ"ב מ"ו ד"ה לשתי שבתות.
82. לחובר (לעיל, הערה 74), עמ' 14.
83. מעניין לציין שפירושו של חנוך אלבק מהווה מעין המשך או השלמה לחזונו של ביאליק (ראה בפתח דבר של המוציאים לאור, בתוך: ח' אלבק, ששה סדרי משנה מפורשים בידי חנוך אלבק, זרעים, ירושלים-תל אביב תשי"ט, עמ' ט).
84. מ' אונגרפלד ציין כי בכתב ידו של ביאליק מצוי פירוש לשמונה פרקים ממסכת שבת, וחלקים מן הפירוש למסכתות יבמות וכתובות ולסדר טהרות (מ' אונגרפלד, 'ח"נ ביאליק ויחסו אל המסורת והחינוך הדתי, שנה בשנה, תשל"ד, עמ' 385). הפירוש על ארבע המשניות הראשונות של מסכת שבת התפרסם בהצופה, כ"ג בתמוז תשכ"ה, עמ' 4.